

Sardor NAZAROV,

Qarshi Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Xorijiy tillar kafedrasida mustaqil izlanuvchisi

E-mail: sardornazarov7777@gmail.com

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti, f.f.f.d. Atamurodova F.T. taqrizi ostida

TILSHUNOSLIKDA SO‘Z VA SO‘Z BIRIKMASIGA TA‘RIF VA TAVSIF

Annotatsiya

Tilshunoslikda so‘z va so‘z birikmasining o‘xshash va farqli jihatlarini tahlil qilish muhim o‘rin tutadi. So‘z birikmalarining tuzilish tarkibini aniqlash, bog‘lanish usul va yo‘llarini tahlil qilish bugungi kunda ham murakkab hisoblanadi. Mazkur tadqiqotimizda o‘zbek tilshunosligidagi so‘z va so‘z birikmalarining ta‘rif va tavsiflari o‘rganildi, muammoli jihatlar yoritildi, misollar orqali dalillandi.

Kalit so‘zlar: So‘z birikmasi, so‘z, bitishuvli so‘z birikmasi, boshqaruvli so‘z birikmasi, moslashuvli so‘z birikmasi.

WORDS AND WORD COMBINATIONS IN LINGUISTICS DESCRIPTION AND DEFINITION

Annotation

In linguistics, words and word combinations play an important role in performing syntactic analysis of sentences. Determining the structure of word combinations, analyzing the methods and ways of connection is still difficult today. In this study, definitions and descriptions of phrases in Uzbek linguistics were studied, problematic aspects were highlighted, and evidence was provided through examples.

Key words: Phrase, word, a conjugational phrase, managed phrase, matching phrase.

СЛОВА И СЛОВСОЧИТАНИЕ В ЛИНГВИСТИКЕ ОПИСАНИЕ

Аннотация

В лингвистике слова и словосочетания играют важную роль в выполнении анализа предложений. Определить структуру словосочетаний, проанализировать способы и способы связи и сегодня сложно. В данном исследовании были изучены определения и описания словосочетаний в узбекском языкознании выделены проблемные аспекты, приведены доказательства на примерах.

Ключевые слова: Фраза, слово, спряжение фразы, управляющая фраза, совпадающая фраза.

Kirish. Tildagi sintaktik munosabatlar, sintaktik qurilish va turli sintaktik jarayonlar tilshunoslar tomonidan tilning grammatik sathida o‘rganilib tadqiq qilinadi va tahlilga tortiladi. Tilshunoslikning sintaksis bo‘limi shu kabi barcha jarayonlar qamrab oladi va o‘rganadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. So‘z birikmasi haqida so‘z borganda, so‘z birikmasining barcha jihatlarini haqidagi turli nazariyalar mavjudligini e‘tirof etish lozim. Tilshunos olimlar so‘z birikmasi predmet, harakat birligi va hokazolarni ifodalash qobiliyatiga ega bo‘lgan, yagona murakkab ma‘nolarni ifodalaydigan, sintaktik jihatdan tashkil topgan va semantik tomondan bir butun hisoblangan ikki mustaqil so‘zning birikuvi deya ta‘rif beradilar [Sharipov, 1918, 8]. Bu ta‘rif so‘z birikmasi uchun berilgan umumiy ta‘rifdir. So‘z birikmasining boshqa jihatlarini ochib berishda turli yondashuvlarga tayangan holda ko‘plab bir-biriga mos keladigan, shu bilan birga bir-biridan farq qiladigan fikrlarni bildiradilar. Dastlab so‘z birikmasi va boshqa til birliklari o‘rtasidagi farqli va o‘xshash jihatlarini yuzasidan ilgari surilgan nazariy qarashlarni ko‘rib o‘tamiz.

So‘z va so‘z birikmasi. So‘z ham, so‘z birikmalari ham tilda juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan birliklardir. So‘z va so‘z birikmalari o‘rtasida ko‘p jihatdan o‘xshashliklar mavjud. Bu o‘xshashliklar asosan quyidagilardan iboratdir: tilning asosini so‘zlar tashkil etadi. Lekin har bir so‘z konkret bir ma‘no ifodalagan bilan hali u tugal emas. So‘zlar bir-birlari bilan munosabatga kirishib, gap bo‘lgandagina tugal ma‘no ifodalaydilar va nutq shakliga kiradi. Lekin so‘zlar gap tarkibida xuddi munchoqni ipga terгани kabi birikmaydilar, ular gruppalandilar, so‘z birikmalari deb ataluvchi ma‘lum qurilish xarakteriga ega bo‘lgan so‘z gruppalarini o‘zaro birikadi. So‘zlarning ana shunday birikuvlaridagina gap paydo bo‘ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Xullas, so‘zlar gap ichidagina yashaydilar va shundagina katta ahamiyatga ega bo‘ladilar. Bu jihatdan so‘z birikmalari ham so‘zlarga juda yaqin turadi. Ular ham nutqda, gapda yashaydilar. So‘zlar turlanadilar, tuslanadilar, o‘z formalarini o‘zgartiradilar.

So‘zlarga xos bo‘lgan bu xususiyat so‘z birikmalarida ham saqlanadi. So‘z birikmalarining bosh so‘zi so‘z birikmasi tarkibida ham turlanish, tuslanish, forma o‘zgartirish xususiyatini saqlaydi. Natijada so‘z va so‘z birikmalarining paradigmasi vujudga keladi. Qiyoslang: Kitoblar, kitobim, kitobing, kitobi, kitobimiz va hokazo. Mening kitobim, sening kitobing, uning kitobi, bizning kitobimiz, sizning kitobingiz. So‘zlar leksik, grammatik xususiyatlariga ko‘ra odatda so‘z turkumlariga ajratiladi, klassifikatsiya qilinadi. So‘z birikmalari kamida ikki so‘zning birikuvidan tashkil topib, ulardan biri bosh so‘z sanaladi. Bosh so‘z so‘z birikmasining asosini, yadrosini tashkil etadi. Bosh so‘z qanday so‘z turkumiga mansub so‘z bilan ifodalanganligiga ko‘ra so‘z birikmalari ham klassifikatsiya qilinadi (otli birikmalar, fe‘lli birikmalar, ravishli birikmalar va hokazo).

Demak so‘z birikmalarining klassifikatsiyasi so‘zlarga, ularning leksik, grammatik xususiyatlariga bog‘liq. Bu esa so‘z va so‘z birikmalari o‘rtasida bog‘liqlik, yaqinlik borligidan dalolat beradi va ularni bir-birlariga yaqinlashtiradi. Omonimiya faqat so‘zlarga xos xususiyat. So‘z birikmalari ham leksik-semantik xususiyatga ega, lekin ular so‘zlar kabi tilda doimiy yashamaydi, faqat nutq protsessida tashkil topgani uchun o‘sha vaziyatning o‘zidagina, shu gap tarkibidagina biror murakkab ma‘no ifodalash uchun xizmat qiladi. Shuning uchun omonimiya hodisasi so‘z birikmalari uchun xos emas [Sharipov, 1918, 16].

Biror tushuncha so‘z orqali ifodalanganda bir so‘z ishtirok etadi. So‘z birikmasida ham xuddi so‘z kabi biror tushuncha ifodalanadi, lekin bu tushuncha bir so‘z bilan emas, leksik va grammatik jihatdan aloqaga kirishgan birdan ortiq so‘zlar - so‘z birikmalari orqali ifoda etiladi. So‘z birikmasi va so‘z yuzasidan ishlab chiqilgan nazariyalarda so‘z birikmalari ham so‘zlar kabi narsa, belgi, harakatni atashga xizmat qiladi. Lekin so‘z leksik hodisa, so‘z birikmasi grammatik hodisadir. So‘z birikmasi narsa, belgi yoki harakatni yakka holda emas, balki ikki va undan ortiq so‘zlarning o‘zaro aloqaga kirishuvi orqali ifodalaydi, deya ta‘rif berish bilangina chegaralanadi [Anorbekova, Mirzayeva, 2011, 171].

Tahlil va natijalar. Tilshunos olimlar R.Sayfullayeva, B.Mengliyevlar bu borada quyidagi nazariy qarashlarni bildirgan: nutqda tushunchalarni aniqroq va muayyanroq ifodalash zarurati tug‘iladi. Bu esa nisbiy noaniq tushuncha ifodalovchi so‘zdan

nisbiy aniq tushuncha ifodalovchi soʻz birikmasini afzal qilib qoʻyadi [Sayfullayeva, Mengliyev, 2009, 305]. Qiyoslang: Oʻqimoq, tez oʻqimoq. Keyingi nutqiy hosilada harflarni urishtirib, maʼnosini tushunish harakati oʻqimoq soʻziga nisbatan aniqroq. Chunki unga tez soʻzi koʻmaklashgan. Koʻrinadiki, soʻz ham, soʻz birikmasi ham tushuncha ifodalaydi. Soʻz ifodalaydigan tushuncha noaniq. Demak, kengroq (masalan, oʻqimoq felida harakat tez ham, sekin ham boʻlishi mumkin), soʻz birikmasida esa ikki tushuncha oʻz mustaqilligini saqlagan holda nisbiy aniq va muayyan harakat (harflarni tez urishtirib, maʼnosini tushunish) ifodalangan.

Demak, soʻz oʻz maʼnoviy imkoniyatini toʻlaroq va ravshanroq namoyon qilishi uchun boshqa bir mustaqil soʻzga ehtiyoj sezadi. Bundan tashqari soʻz birikmalarining xususiyatlarini guruhlariga ajratib umumlashtiradi [Sayfullayeva, Mengliyev, 2009, 306]: a) birdan ortiq mustaqil soʻz; b) aʼzolarining maʼnoviy va grammatik jihatdan mosligi; d) tobelik; e) tushuncha ifodalash. Soʻz birikmasi bu toʻrt belgisining har biri bilan oʻziga yondosh hodisalarga oʻxshaydi va bir vaqtning oʻzida farqlanadi. Masalan, birdan ortiq mustaqil soʻzdan tashkil topganligi bilan soʻzdan farq qilsa, tushuncha ifodalashi bilan oʻxshashlik kasb etadi. Soʻz birikmasi va qoʻshma soʻz Mazkur til birligi haqida maʼlumot berilgan soʻz birikmasi soʻzdan koʻra kengroq tushunchani ifodalaydi, yaʼni narsa-buyum yoki harakatni taʼriflab, tavsiflab ifodalaydi yoxud harakat obyektini ham koʻrsatadi [Muhiddinova, Xudoyberganova, 2006, 133]. Qoʻshma soʻzlar esa bir tushunchani ifodalaydi. Ajratib yoziladigan qoʻshma soʻzlar soʻz birikmalariga juda oʻxshaydi. Farqi shundaki, qoʻshma soʻzlar bir bosh urgʻu bilan aytiladi va bitta soʻroqqa javob beradi. Soʻz birikmasida har bir soʻz alohida urgʻu oladi va ayrim soʻroqqa javob boʻladi. Soʻz birikmalari qoʻshma soʻzlar hosil boʻlishi uchun asosdir. Deyarli barcha qoʻshma soʻzlar soʻz birikmalaridan shakllangan [Muhiddinova, Xudoyberganova, 2006, 134]. Baʼzi elementlar har jihatdan juda mustahkam bogʻlanib, bir soʻz tusida boʻlishi ham mumkin. Bunday vaqtda oʻsha kompleksdagi element soʻzlar orasida sintaktik munosabatlar boʻlmaydi, ular ayrim sintaktik funksiyani bajarmaydi, balki butun birikma bir vazifani bajaradi, maʼnoda maxsuslanish boʻladi. Bu kompleks bir soʻz kabi qaraladi [11]. Masalan: temir yoʻl qurmoq (bir birikma: temir va yoʻl elementlarining ikkalasi birlikda bir soʻz hukmidadir). Bu jihatdan baʼzan soʻz birikmasi bilan qoʻshma soʻz bir shaklda boʻladi. Bularni grammatik semantik xususiyatlar orqali aniqlaymiz. Masalan: oq qovun: 1) soʻz birikmasi (oq tusdagi har qanday qovun); 2) qoʻshma soʻz (qovunning bir turi, chogʻishtiring: qora qozon, qora qant, oq olma, qizil olma, qizil gul). Bu tipdagi bir xillik koʻpincha aniqlovchi + aniqlanmish formasidagi birikishda uchraydi. Shu kabi oʻziga xos nazariy qarashlar tilshunos olimlar R.Sayfullayeva, B.Mengliyevlar tomonidan eʼlon qilingan manbalarda ham oʻz aksini topadi [Sayfullayeva, Mengliyev, 2009, 306].

Soʻz birikmalarida maʼnolar oʻzaro munosabatga kirishar ekan, bunda ular yaxlitlanib, bir vujudga aylanib ketmaydi. Bir-biriga qancha yaqinlashmasin, baribir oʻz mustaqilliklarini saqlab qoladi. Masalan: toza havo birikmasida bir maʼno ikkinchisiga muayyanlik kiritish uchun xizmat qiladi, lekin baribir bunda ikki tushuncha mavjud. Ikki tushuncha orasidagi munosabat maʼlum bir meʼyor chizigʻidan oʻtasa, ular yaxlit tushunchaga aylanadi va bir butun holda yangi maʼno anglatadi. Masalan: belbogʻ soʻzi dastlab belning bogʻi birikuvi shaklida boʻlib, bunda ikki tushuncha munosabati (hokim tobeligi) mavjud. Biroq bu ularning yaxlitlanishi darajasiga yetmagan. Belbogʻ soʻzida esa munosabatning meʼyor chizigʻidan keyingi holatiga duch kelamiz. Soʻzlarning alohida koʻrinishi boʻlgan qoʻshma soʻzlar aslida soʻz birikmalari qismlarining yaxlitlanishi soʻz birikmasining maʼnoviy taraqqiyoti mahsuli [Sayfullayeva, Mengliyev, 2009, 307].

Soʻz birikmasi va soʻz haqida fikr yuritganimizda yuqorida aytib oʻtilmagan yana bir farqli jihatini keltirib oʻtamiz. Soʻzlar grammatik qoshimchalardan tashqari soʻz yasovchi qoʻshimchalarini olib, bir soʻzdan boshqa bir soʻz hosil boʻladi. Soʻz birikmalari esa bir butun holda soʻz yasovchi qoʻshimchalarni qabul qila olmaydi. Ular faqat grammatik xususiyatlarga ega boʻlgan qoʻshimchalar bilan birika oladilar.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, oʻzbek tilshunosligida soʻz birikmasi tuzilish strukturasi koʻra, grammatik munosabatga kirishishiga koʻra, baʼzi shakllarda soʻzga, baʼzi oʻrinlarda gapga tenglanishiga koʻra murakkab tuzilma hisoblanadi. Ular uchun ayni bir qolipni belgilab olish qiyin hisoblanadi. Shuningdek, soʻz birikmasi tarkibida oʻrganilayotgan nomli birikmalarni ham qayta koʻrib chiqish zaruriyat kasb etadi. Bir soʻz bilan aytganda, soʻz birikmasi tasnifi va uni oʻrganish masalasi bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Anorbekova A., Mirzayeva Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent, 2011.
2. Gʻulomov A., Asqarova M. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Sintaksis. - Toshkent, 1965.
3. Mahmudov N., Nurmonov A. Oʻzbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis). – Toshkent, 1995.
4. Muhiddinova H., Xudoyberganova D. va b. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent, 2006.
5. Oʻzbek tili grammatikasi. II tom. (mualliflar jamoasi). – Toshkent, 1978. 6. Sayfullayeva R., Mengliyev B. va b. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent, 2009
6. Sharipov M. Hozirgi oʻzbek tilida soʻz birikmalari sintaksisi. – Toshkent, 1918.
7. Toshnazarova D., Ibragimova A. Soʻz birikmalari taʼrifiga yangicha yondashuv. Til va adabiyot taʼlimi jurnali, 4-son. – Toshkent, 2020.
8. M. Kurbanova, Hozirgi zamon oʻzbek tili (Sodda gap sintaksisi uchun materiallar) 2002